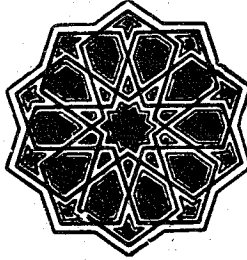

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT: XXXV

CÂHİZ VE EMEVÎ TARİHİNE MUTEZİLÎ BİR YAKLAŞIM

Doç. Dr. İrfan AYCAN

Geçmişte cereyan eden sosyal ve politik olayları farklı şekilde açıklayıp değerlendirmeleri, bazı itikadî meseleleri gelenekçi anlayışın dışında kavrayıp yorumlamaları ve birtakım yeni dinî kavram ortaya atmaları sebebiyle müslümanlardan bir topluluk, İslâm düşünce tarihinde "Mutezile" diye adlandırılmıştır. Yenilikçi anlayışları ve görüşleriyle İslâm kültürünün zenginleşmesine ve toplumda düşüncenin gelişmesine katkıda bulunan ve mutezîlî diye adlandırılan alimlerden birisinin Emevîlere ait düşüncelerini kapsayan bir risalesini ortaya koymaya çalışacağız.

Eskiden beri Emevîlerle ilgili yazılanların ve ortaya konulan görüşlerin Abbasîler döneminde kaleme alındıkları, dolayısıyla bu eserlere ve görüşlere teennî ile yaklaşılması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu durum önemli olmakla birlikte, aynı zamanda üzerinde daha çok durulması ve düşünülmesi gereken bir noktadır. Acaba o dönemlerle ilgili bilgi veren bu eserlerdeki Emevî aleyhtarlığı, sadece Abbasîler döneminde yazılmaları sebebiyle midir? Yoksa ondan başka sebepler de var mıdır? Burada bu soruya evet cevabı verilirken Emevîler döneminde ortaya çıkan ve Abbasîler döneminde gelişip sistemleşen siyasî ve itikadî ekollerin eser vermelerinin de önemli bir faktör olduğunu vurgulamak istiyoruz.

Özellikle Emevîlerin, H. 40-132 yılları arasında sürdürmüş oldukları iktidarı ve tebea üzerinde uyguladıkları politikaları neticesinde İslâm toplumunda Emevî aleyhtarı birtakım siyasî ve itikadî oluşumlar meydana gelmiştir. Bilhassa itikadî bakımdan ortaya çıkan oluşumlar; düşünce yapılarını oluşturmak, geliştirmek ve kemâle erdirmek maksadına yönelik olarak, özellikle ilk devirde müslümanlar arasında meydana gelen olayları yorumlamışlar ve kendi düşüncelerini desteklemek amacıyla da Kur'an ve Sünnet'ten delil bulmaya çalışmışlardır.

Çeşitli baskılara maruz bırakılan, idareden uzak tutulan, devletin nimetlerinden faydalandırılmayan hatta bazan kendi tabii haklarını dahi kullanamayan, bu sebeple muhalif bir cephe oluşturan kesimler, kendilerini tanıtmak, insanlara ulaşabilmek amacıyla çareyi ilim ile meşgul olmakta bulmuşlardır. Elbette bu insanların veya onların yetiştirdiklerinin yazdıkları Emevîler lehinde olmayacaktır. Bundan dolayı eserlerdeki Emevî alephtarlığını sadece o eserlerin Abbasîler döneminde yazılması yerine bu muhalif oluşumların Emevîlerden sadece siyasal olarak değil, itikadî inançları bakımından da farklılık arzetmelerinde aramak gerekir.

Geçmişte cereyan eden olayları siyasî yönden olduğu kadar itikadî bakımdan da yargılayan Câhız'ın Emevî risalesi bizim için iki açıdan önemlidir. Birinci husus, İslâm Tarihi Usulü noktai nazarından olup, ilk asırda filizlenip, ikinci ve üçüncü asırda gelişerek sistemleşen itikadî mezheplerin geçmişe, tarihe bakış açılarını tesbit etmektir. Örnek olarak alınan bu mevzî çalışmanın genişletilmesi ve genelleştirilmesi suretiyle İslâm tarihçiliğini çok yakından ilgilendiren İslâm tarih ekolleri ortaya çıkarılacaktır ki bu da önemli bir adımdır. Kanaatimizce İslâm tarih ekollerinin tesbit edilmesinde coğrafya faktöründen ziyade düşünce ve mezhep faktörü daha ağır basmaktadır.

İkinci husus ise, İslâm tarih ekollerinin tesbit edilmesiyle birlikte, geçmişe dönük yapılan çalışmaların daha objektif hale gelmesidir. Çünkü kimin hangi eseri, ne amaçla ve hangi düşüncelerin tesiri altında yazmış olduğu ortaya çıkmış olacaktır. Olaylara önyargılı yaklaşanlar ve onların eserleri belirlenecektir. Özellikle İslâm tarihi sahasında böyle bir çalışmaya şiddetle ihtiyaç duyulduğu açıktır.

İşte biz bu küçük hacimli çalışmamızda olayların, daha önceden tesbit edilmiş prensipler ışığında irdelenmesini ve yargılanış biçimini ortaya koymaya çalışacağız. Çünkü Câhız'ın adigeçen risalesi bu hususta açık bir örnek teşkil etmektedir.

Câhız, sözkonusu risalesini Abbasî halifelerinden Mütevekkil'in (232-247/847-861) iktidara geldiği ilk zamanlarda ve Me'mun, Mutasım, Vasık (198-232/813-847) dönemlerinin mutezilî eğilimli başkadısı Ahmed b. Ebî Duâd'ın oğlu Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed'e takdim için yazmıştır. Muhtemelen Mütevekkil'in ilk halifelik yılında yazılmış olabilir. Çünkü Mütevekkil, işbaşına

geçtikten kısa bir süre sonra, geçmiş halifelerin sempati ve destekleri sayesinde önemli görevlerde bulunan mutezilî kimseleri azletmiş, yerlerine sünnî düşünce sahiplerini tayin etmiştir. Nitekim Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ebî Duâd da azledilenler arasındadır.

Câhız bu risalesinde Emevîlere karşı fevkalade sert ve hırpalayıcı bir üslup kullanmaktadır. Bu özelliği ile o, pek çok âlimden farklı bir yol çizer ve düşünce yapısını ön plâna çıkarır. Burada bir takım hususların etkili olduğu söylenebilir. Meselâ; III. asırda filizlenen ve Emevîlere sempatizanlıklarıyla tanınan, Câhız'ın da ehl-i Nabite diye tanımladığı bir gruba karşı yazılmış olması önemlidir. Ayrıca Câhız'ın mensubu olduğu düşünce ekolünün zamanındaki devlet ricalinden destek görmesi ve yazdıklarından dolayı mükâfatlandırılması da bu faktörler arasında sayılabilir.

Yukarıdaki mülâhazalardan sonra, üzerinde duracağımız risale-nin yazarı Câhız'ın kafi derecede tanıtılmasının da faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Fakir bir ailenin çocuğu olarak 159/776 yılında Basra'da doğan Câhız (Ebû Osman, Amr b. Bahr) velâ dolayısıyla Kinâne kabilesine nibset edilir¹. Bazı kimseler onun Fezâre kabilesine mensup olduğunu belirtirlerse de, Câhız'ın kızkardeşinin oğlunun verdiği bilgilere göre, onun dedesi zenci ve Kinâne kabilesinden Amr b. Kala' el-Kinânî'nin devecisi idi².

Amr b. Bahr'ın "Câhız" diye adlandırılmasının sebebi gözlerinin patlak olmasındandır. Ancak fizikî çirkinliğine rağmen çok zekî bir kimse idi ve ilim tahsil etmeye büyük arzusu vardı. Fakirlik ise onun önündeki en büyük engeldi. Bu sebeple o gündüzleri şehirdeki nehrin kenarında balık-ekmek satmak suretiyle geçimini temin ediyor, gecelerini de kitapçı dükkanlarında geçiriyordu. Zekî olması dolayısıyla okuduğu kitapları ezberlediği de belirtilir. Bazan bu ilim tutkusu onun gündüz çalışmalarına da mani olur, hatta bu yüzden evlerine gerekli işeyi getiremezdi³.

1. Câhız, *el-Buhalâ, Mukaddimesi*, 6, (Thk. Muhammed Suveyd, Beyrut 1988); Hatib el-Bağdâdî, *Tarih*, XII, 213 (I-XIV, Beyrut, ?); Dairatü'l-Meârifî'l-İslâmî, Câhız Mad: VI, 2356 (I-XV ..., 1933 ...); Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I, 386-387 (I-III, Kahire 1933).

2. Câhız, a.g.e., 6-7; İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, 298 (Thk. A.M. Harun, Mısır 1962) Hatib el-Bağdâdî, a.g.e. XII, 213; Zehebî, *Nübelâ*, XI, 527 (Thk. Şuayb el-Arnâvut I-XXV, 1988).

3. Câhız, a.g.e., 7.

Câhız, ilmin alimsiz tahsil olunamayacağını idrak ettiğinde, önce gerekli parayı temin etti, sonra da mescidlerdeki ilim meclislerine katıldı. Onun daimî katıldığı meclis, Basra'nın büyük camiinde toplanması münâsebetiyle kendilerine "Mescidiyyûn" ismi verilen ilim meclisi idi. İşte Câhız, bu meclislerde edebiyat, felsefe ve ilim erbabının düşünce ve tesirleri altında yetişmiştir⁴.

Câhız, Basra'daki bu ilim meclislerinde Ebû Ubeyde el-Esmâî ve Ebû Zeyd el-Ensârî'den Dil ve Edebiyat, Ahfeş'ten Nahv; en önemli olarak da Nazzam'dan Kelâm tahsil etmiş, Huneyn b. İshak kanalıyla Yunanca'yı Ebû Ubeyde ve İbn Mukaffa'nın eserleri sayesinde de Farsça'yı öğrenmiştir. Bu sayede Câhız da, fikir ve düşüncede üstadı Nazzam gibi Aristo başta olmak üzere Yunan tabiatçıların ve filozofların tetkik eden ilk mutezîlîlerden biri olmuştur⁵.

Muhtemelen Câhız'ın Basra camiindeki ilmî meclise katıldığı zamanlarda toplumda ya da tahsil görmüşler arasında mutezîlî düşünceye bir sempati vardı. Müntesiplerinin Basra büyük camiinde sürekli toplanabilmeleri bu konuya işaret edebilir. Bir müddet sonra Câhız Basra'daki muhit ile yetinmeyerek, o dönemde İslâm aleminin iki ilim merkezinden biri olan Bağdat'a gitti. Aynı zamanda bu iki merkez yani Bağdat ile Kûfe medeniyetlerin, dinlerin, mezheplerin etkileşim içinde oldukları merkezlerdi⁶.

Câhız'ın Bağdat'ta şöhreti çok çabuk yayıldı. Daha önceden imametle ilgili bir risalesini okumuş ve beğenmiş olan Abbasî halifesi Me'mun, Câhız'ın Bağdat'ta olduğunu öğrenince kendisini saraya davet etti. Câhız ile itikadî düşünceleri benzeşen ve ona ilgi duyan halife Me'mun, onu Divanü'r-Resâil'e tayin etmiştir. Ancak Câhız, memuriyete elverişli olmayan halet-i ruhiyesi sebebiyle halifeden azlını istemiştir⁷.

Bu arada Câhız, Şam, Antakya, Lazkiye ve daha birçok yerleşim merkezlerini gezerek toplumun çeşitli kesimleri arasında gözlemlerde bulundu. İnsanların tabiatları, adetleri, gelenekleri, fikir

4. Câhız, a.g.e., 7; *Dairetu'l-Mearifi'l-İslâmî*, a.g.m., VI, 235-236, İslam Ansiklopedisi, Câhız Mad: III, 12 (M.E.B. Yayınları, I-XIII, 1977).

5. Câhız, a.g.e., s; İslam Ansiklopedisi, a.g.m., III, 13.

6. Câhız, a.g.e., 8; Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Charles Pellat, *Le Milieu Basrien et la Formation de Câhız*, Paris 1953.

7. Câhız, a.g.e., 8; Zehebî, a.g.e., XI, 527.

ve temayülleri ile ilgili tecrübeler edildi. Câhız'ın yıldızı Me'mun'dan sonra işbaşına gelen Mutasım ve Vâsık dönemlerinde daha da parladi. Çünkü Câhız'ın düşünceleri yani mutezile düşüncesi o sırada Abbasî devletinin resmi din anlayışı haline gelmişti. Mutasım ve Vâsık'ın veziri Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyat'la iyi ilişkileri sayesinde Câhız, halifelerin yazlık sarayları bulunan Samarra'da yaşıyordu⁸. Câhız, bu duruma işaret ederek, halife ile ilişkilerinin fevkalâde olduğunu, vezirin kendi görüşlerine çok itibar edip ona göre hareket ettiğini, onların yanında en iyisini yiyip, en iyisini giydiğini belirtir⁹.

Câhız'ın Bağdat'taki şöhreti o kadar yayıldı ki "Câhızıyye" diye isimlendirilen mutezîlî bir fırkanın reisi olduğu bile söylenir. O, dinî ilimlerde, mantık, ahlâk, tabiat, toplum, tarih, felsefe, siyaset, astronomi, hayvanlar, bitkiler, musıkî, eğitim, kaza, imamet¹⁰ ve daha birçok konularda eser vermiştir. Bu özelliklerinden dolayı Ahmed Emin kendisine "Dâiretü'l-Meârif" adının verilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir¹¹.

Câhız'ın sarayla ve vezirlerle olan irtibatı sayesinde yazmış olduğu eserleri bu çerçevede iltifat görüyor ve karşılığını da alıyordu. Meselâ; Vezir Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyat'a "Kitâbü'l-Hayavân" isimli eserini; başkadı Ahmed b. Ebî Duâd'a "el-Beyân ve't-Tebyîn"i; İbrahim b. Abbas ez-Sûlî'ye "en-Zer' ve'n-Nahl"i yine Feth b. Hakân'a da bazı çalışmalarını takdim etmiş, onlar da Câhız'ı önemli sayılabilecek meblağlarla mükafatlandırmışlardır¹².

Mütevekkil dönemine kadar çok parlak bir hayat yaşayan ve itibar gören Câhız, onun Abbasî devletinin başına geçmesiyle birlikte itibarı zayıflamış, hatta cezalandırılmaktan da son anda kurtulmuştur. Çünkü Mütevekkil ile birlikte mutezîlî düşüncenin tesiri silinmeye ve yerine sünnet ehlinin düşüncesi canlandırılmaya başlanmıştır. Önce mutezîlî vezir Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyat gözden düşmüş ve cezalandırılmıştır. Câhız da aynı akıbete uğraya-

8. İslam Ansiklopedisi, a.g.m., III, 12.

9. Zehebî, a.g.e., XI, 529.

10. "Câhız'ın İmamet Anlayışı" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin XXVI. Cildi, 681-717 sayfaları arasında Sabri Hizmetli tarafından etraflıca incelenmiştir.

11. Câhız, a.g.e., 8; İbn Hallikan Vefeyât, III, 471, (I-VIII, Beyrut 1972); Ahmed Emin, a.g.e., I, 388.

12. Câhız, a.g.e., 9; Zehebî, a.g.e., XI, 528.

cağını hesap ederek kaçmış, kısa bir müddet sonra yakalanarak elleri bağlı bir şekilde, İbn Zeyyat kadar şöhretli ancak onun rakibi olan başkadı Ahmed b. Ebî Duâd'a getirilmiştir. Kadı, Câhız'ı bazı özelliklerinden dolayı affetmiş ve şöyle demiştir: "Onun belâgatına güveniyorum, fakat din anlayışına güvenmiyorum"¹³.

Kadı Ahmed b. Ebî Duâd ile İbn Zeyyat arasındaki rekabetten, cezaya çarptırılmayan, ancak itibarı zayıflayarak çıkan Câhız, yavaş yavaş kadı ile ilişkilerini geliştirmişse de bu durum H. 234'te kadı Ahmed'in vefatı, H. 237'de de kadı'nın oğlu Ebu'l-Velid Muhammed'in azledilmesiyle sona ermiştir¹⁴.

Mütevekkil, birara çocuklarının eğitimi Câhız'a vermek istemiş fakat sarayına geldiği zaman onun fiziksel olarak çok çirkin olması sebebiyle caizesini vererek geri çevirmiştir. Câhız, bu durumu bizzat kendisi de anlatır¹⁵. Yukarıda da belirtildiği üzere kendisinin resmî ve belirli bir görevi yoktu. Yaşamını yazılarıyla ve caizelerle sürdürüyordu. Güçlü bir üslûp sahibi olmasına rağmen te'lif ettiği eserlerinde belirli bir düzeni bulmak güçtü¹⁶. Mütevekkil ile birlikte değişmeye başlayan resmî din anlayışı, onu ömrünün sonlarına doğru Basra'ya çekilmeye zorlamıştır.

Câhız, Abbasîler döneminde onbir halifenin zamanını ve bu dönemdeki olayları yaşamıştır. Bu da Mehdi döneminden (158-255/755-869) başlayarak Mühtedi zamanına kadar olan devreyi kapsar. Yani o, halife Emin ile Me'mun arasındaki mücadeleyi, İranlıların Araplara üstünlüklerini ve Mu'tasım zamanında Türklerin egemenliğini yaşamıştır. Arap unsurunun gerilemesine ve Acem unsurunun ön plana çıkmasına üzüldüğü, Şuûbîlerin Araplar hakkındaki kötü düşüncelerine ve suçlamalarına "el-Beyân ve't-Tebyîn" adlı eserinde cevap verdiği zikredilirse de¹⁷ Bağdâdî, tam tersine Câhız'ın yazdığı bazı eserlerle Mevâlîyi Araplara karşı üstün gördüğü veya Mevâlî'nin üstünlüğünü ortaya koymaya çalışan eserler verdiğini belirtir¹⁸. Bütün bunlara rağmen Câhız'ın Abbasî

13. Câhız, a.g.e., 9.

14. İslam Ansiklopedisi, a.g.m., III, 13.

15. Mes'udî, Murûc, IV, 100 (I-IV, Dimaşk 1979); İbn Hallikan, a.g.e., III, 471; İbnü'l-İmad, Şezerâtü'z-Zeheb, II, 121-122 (I-VIII, Beyrut ?).

16. İslam Ansiklopedisi, a.g.m., III, 14.

17. Câhız, a.g.e., 9.

18. Bağdadi, el-Fark, 155 (Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979) İslam Ansiklopedisi, a.g.m., III, 13.

hilafetinin temsil ettiği Arap medeniyetinin hararetli bir temsilcisi olduğu da söylenebilir¹⁹. Biz de ikinci görüşün doğru olduğu kanaatindeyiz.

Câhız, Basra'ya dönüşünden sonra ağır bir felç geçirmiştir. Onun bu hastalığı Muntasır, Müstain ve Mu'tezz'in yönetimleri süresince devam etmiştir. H. 255/89 da vefat ettiği²⁰ gözönünde tutulursa Câhız'ın felçle yaklaşık dokuz sene mücadele ettiğini görürüz. Basra'da etrafı misvak ağaçlarıyla çevrili evinde mefluç bir halde yatarken, kendisini ünlü bazı ilim ve irfan sahibi kimselerin ziyaret ettiği de rivayet edilen haberler arasındadır²¹.

Câhız'ın yaklaşık 96 yıla sığan ömrü esnasında çok değişik alanlarda eserler verdiği görülür²². Ancak çok büyük bir edip ve nâsir olmasına rağmen eserlerinde mevzuları çok dağınık ve kullandığı malzemenin düzenden yoksun olduğunu daha önce belirtmiştik. Onun hayatı algılayışı biraz laubalice bulunur ve mizaha fazla yer verdiği belirtilirse de²³ eserlerini kaleme alırken ilimle edebiyatı, tarihle şiiri, olayları, şahsi tecrübelerini birleştirmiştir. Kendi bilgi havzasına gayr-ı müslimlerin, zerdüştlere, dehrîlerin bilgilerinden de katmıştır²⁴. Câhız'ın önemli bir tarafı da gerek zamanında gerekse geçmiş devirlerdeki Arapların gelenek ve düşünce tarzları ile yaşıntıları hususunda vermiş olduğu bilgilerdir²⁵.

Bu bilgilerden sonra o günkü İslam toplumunda bir kısım insanları Câhız gibi düşünmeye sevkeden amiller ya da Câhız'ı Emevîlere karşı -risalesinde olduğu gibi- kalemını çok sert kullanmaya zorlayan hususlar üzerinde durmak gerekir.

Bilindiği üzere Hz. Osman dönemi ve daha sonra Emevîler döneminde meydana gelen üzücü olaylar, müslümanlar arası siyasî ve itikadî bakımdan düşünce ayrılıklarına kaynaklık etmişti. Genel olarak önce Haricilik, Hz. Ali taraftarlığı, daha sonra da Mürcie, Cebriye ve Kaderiyye gibi farklı düşünce ekolleri filizlenmeye başlamıştı. Emevîlerin ülke genelinde uygulamış oldukları politikaları

19. İslam Ansiklopedisi, a.g.m., III, 13.

20. Câhız, a.g.e., 10; İbn Hallikan, a.g.e., III, 475; Zehebî, a.g.e., XI, 528.

21. Câhız, a.g.e., 10; Zehebî, a.g.e., XI, 527.

22. Diğer eserleri için bkz. Câhız, a.g.e., 10-11; Charles Pellat, *Inventaire de Gahiz*.

23. Zehebî, a.g.e., XI, 527.

24. Ahmed Emin, a.g.e., I, 386 v.d.

25. İslam Ansiklopedisi, a.g.e., III, 12-14.

ve tavırları siyasal açıdan değerlendirilmeye tabi tutulduğu gibi din açısından da ele alınmış, farklı yorumların etrafında kümelenmeler olmuştu.

Gelişimini tamamlayarak son şeklini alan ve Mutezile adı ile bilinen düşünce ekolünün nüvesini Emevîler döneminde ortaya çıkan Kaderiyye oluşumunun teşkil ettiği belirtilir²⁶. Emevîlerin yönetimlerindeki haksız ve adaletsiz uygulamaları, üstelik bunların Allah'ın takdiri sonucu meydana geldiğini iddia etmeleri neticesinde Kaderiyye adı verilen oluşum meydana gelmiştir. Emevî aleyhtarı bir grup olmakla birlikte mücadelede Haricîler gibi kan dökmemişlerdir. Müntesiplerinin çoğunluğunu Mevâlî'nin oluşturduğu bu kesime göre, kişi yaptıklarında hürdü ve yaptığı herşeyden sorumluydu. Hiçbir kimse yaptığı fenalıkları Allah'a yükleyemezdi²⁷.

Şam bölgesinde birinci asrın ikinci yarısında ortaya çıkan Kaderiyye, siyasî ve dinî bir ekol olarak ülkenin çeşitli problemleriyle ilgilenmişler, bu özellikleriyle de dindar Arapların ilgisine ve sempatilerine mazhar olmuşlardır. Kaderiyye'nin en büyük siyasî başarisı Yezid b. Velid b. Abdülmelik'i (126/743) destekleyip, onu iktidara taşımaları olmuştur. Yaklaşık beş ay iktidarda kalan Yezid b. Velid, Emevîlere muhalif dinî cemaatlerin desteğini almak için çok çaba sarfetmiştir²⁸. Yezid b. Velid'i amcasının oğlu Velid b. Yezid'e karşı teşvik edip destek veren Amr b. Ubeyd, Kaderiyye'nin ileri gelenlerindendi²⁹. Amr b. Ubeyd, şiddetli bir Emevî muhalifiydi. Muaviye ve Hişam'ın halifeliklerinden dolayı cennete gireceklerini iddia etmeleri, onların da herkesin yaptığı iyi veya kötü işlere göre mükâfat ve ceza alacağını belirtmeleri üzerine Emevîlerce cezalandırılmalarına sebep olmuştur³⁰.

İlk Mutezîlî fikirlerin ortaya çıkmasında ve oluşmasında etkili olan kişilerin ortak özellikleri Mevâlî'den olmalarıdır. Mesela; Hal-ku'l-Kur'an meselesini ortaya atan Ca'd b. Dirhem aslen Mısırlı ve Şam'da Benî Hakîm'in mevlâsı; sıfatları nefyedip mutlak Tevhid prensibini ileri süren Cehm b. Safvan Tirmiz veya Semerkant'lı

26. Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 57-58 (Ankara 1967).

27. Bağdadî, el-Fark, 101; Hüseyin Atvan, *el-Fıraku'l-İslamiyye fi Bilâdi's-Şam*, 38 (Amman 1986).

28. Hüseyin Atvan, a.g.e., 48.

29. Hüseyin Atvan, a.g.e., 48.

30. Hüseyin Atvan, a.g.e., 76.

olup Benî Râsib'in mevlâsı, Kaderî fikirlerin öncüsü sayılan Mabed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımaşkî de mevlâi idiler. Amr b. Ubeyd, Temim kabilesinin ya da Benî Ukayl'in mevlâsı, el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn prensibini ortaya atan Vasıl b. Atâ aslen İranlı ve Benî Dabbe'nin ya da Benî Mahzum'un kölesiydi³¹. Görüldüğü üzere Emevîler döneminde siyasetle bağlantılı olarak fikir ve düşünce hayatında mevlânın çok özel bir yeri vardır. Yani politik açmazlardan yola çıkan mevlâî'den birçok kimse bir taraftan Emevî siyasetine muhalif bir kanat oluştururken diğer taraftan da siyasî olayların ve tavırların yorumu sonucu bazı itikadî prensiplerin temellerini atmışlardır. Görüş ve düşüncelerini dinî bir temele dayandırmışlardır.

Mutezile, itikadî bir mezhep ve düşünce ekolü olarak sistemleşinceye dek, çeşitli aşamalardan geçmiş ve farklı mutezile fırkalarının da benimsediği şu beş ana esas üzerinde ittifak etmişlerdir³²:

- 1- *Tevhid*: Mutezile mensuplarına bu anlayışlarından dolayı ehl-i Tevhid veya Muvahhid de denir. Onlara göre Kıdem, Allah'a mahsus yegane sıfat olup, Allah'ın zatı ile kaim olan diğer sıfatlarını kabul etmezler. Çünkü onlar bu sıfatların kabûlünün birçok kadimlerin var olduğuna inanmayı gerektirir demektedirler. Allah'ın ilmi vardır demek âlimdir demektir, görür demek gözleri vardır demektir gibi....
- 2- *el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn*: Bu prensibe göre büyük günah işleyenler ne kafirdir ne de mümin. Fasık olarak tanınırlar ve iki yer arasında bir yerdedirler. Onlara göre genellikle Hz. Ali ve Muaviye taraftarları büyük günah işlemişlerdir. Büyük günah kan akıtmak, fitneye sebebiyet vermek ve bütün insanlığı katletmekle eş anlamlıdır. Cemel ve daha sonraki savaşıllara katılanların durumları toplumda tartışılmış ve mutezile böyle bir prensibe ulaşmıştır³³.

- 3- *Adalet*: Mutezile bu prensibe de çok önem vermiştir. Çünkü bazı yöneticilerin, müslümanların kanını akıtıp, mallarına el

31. Osman Aydın, *İlk Mutezili Fikirlerin Ortaya Çıkışı*, 40-41 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992 Ankara).

32. Bağdadî, el-Fark, 100-103; Kemal Işık, a.g.e., 67-79; N. Çağatay-İ.A. Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 108-112 (Ankara 1985); M.M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I-235-239 (I-IV, İstanbul 1992).

33. Bağdadî, el-Fark, 105.

koyduktan sonra, bütün bu olanların Allah'ın takdiri sonucu meydana geldiğini iddia etmeleri³⁴ neticesinde bu prensip tartışılmaya başlanmıştır. Mutezileye göre insan kendi fiilinin yapıcısıdır. Allah insana bir iş yapıp yapmama kudretini ve hürriyetini vermiştir. Eğer böyle olmasaydı, insan yaptığı işlerden sorumlu olmazdı. İnsanın ahirette sorumlu tutulması, mutlak hareket serbestisine sahip olmasındandır. Bir kimsenin ihtiyarı olmadan yaptığı bir işten dolayı ceza verilmesi Allah'ın adaletine ters düşer. Oysa Allah, kimseye zulmetmez ve kimsenin hakkını vermemezlik etmez.

4- *el-Va'd ve'l-Va'id*: Bu prensip, iyi işler yapana ahirette mükâfaat verilmesi, kötü amelde bulunanların da cezalandırılması demektir. Muaviye ve Hişam'ın sahip oldukları makam dolayısıyla cennete gireceklerini iddia etmeleri³⁵ üzerine böyle bir tartışmanın başladığı ve mutezilenin bu sonuca ulaştığı belirtilir. Mutezileye göre Allah insana iyi şeylerin yapılmasını, kötü amellerin terk edilmesini âyetleriyle emretmiştir. Bu âyetlerin hükümlerinin infaz edilemeyeceğini kabullenmek Allah hakkında bir nevi iftira etmek demektir.

5- *Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker*: Mutezilenin bu beşinci temel esasına göre, her müslümanın iyiliği emretmesi, kötülükten men etmesi gerekir. Mutezile bu düşüncesiyle toplumda sıkı bir kontrol taraftarı olmuştur. Ancak iyiliği emrediyoruz diye kendi yorum ve görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirme yoluna sapmışlardır. Bu konuya Ahmed b. Hanbel'in Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmemesi neticesinde uğradığı eziyetleri örnek olarak vermek mümkündür³⁶.

Mutezilenin bu beş³⁷ temel esastan başka diğer mezheplerden farklı olarak; Allah'ın ahirette görülemeyeceği, Kur'an'ın mahlûk olduğu, Husun-Kubuh, Akıl ve Nakil gibi konularda farklı görüşleri de mevcuttur.

34. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 441 (thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1969).

35. Hüseyin Atvan, a.g.e., 76.

36. İbn Hanbel, *Kitabu'l-İlâl ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, Önsöz, I, 13 (I-II, İstanbul 1987).

37. Mutezilenin beş esası hakkında geniş bilgi için bkz: Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usûli Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire 1965.

Başta da açıklandığı üzere Câhız'ı böyle bir risale yazmaya sevkeden en önemli faktör, III. asırda ortaya çıkan ve Nabite ehli diye isimlendirilen ve Emevî savunuculuğu yapan bir kesime karşı yazılmış olmasıdır. Tabi ki bu düşüncenin arkasından Abbasî desteği ve mükâfatlandırma da gelmiştir. Zaten o dönemde Câhız'ın inanç ve düşünceleri Abbasîlerin resmî anlayışı durumundadır. Burada sözkonusu risalenin Abbasîlerin resmî tarih anlayışlarıyla uyuşup uyuşmadığı sorusu akla gelebilir. Belli bir süre için böyle düşünülse bile daha sonra mutezîlî düşüncenin devletten arındırılması ve geçmişe daha ılımlı yaklaşan sünnet ehlinin düşüncesi-nin yerleşmesi sözkonusudur. Öyleyse burada Emevî aleyhtarlığını, -eserlerin Abbasîler döneminde yazılmış olması önemli olmakla birlikte- Emevîlere muhalif düşüncelerin eser vermelerine bağlama-yı daha uygun görmekteyiz.

Risalede Câhız'ın Emevîlerle ilgili veya onları savunan kesimlerle ilgili verdiği hükümler sadece kendisine ve kendi düşünce ekolüne aittir. Dolayısıyla araştırmamıza koymuş olduğumuz başlıktan da anlaşılacağı üzere tarihte iki mahalif kesimden birinin diğeri hakkındaki düşünce ve hükümlerini kapsayan bu risale, ilk devir olaylarıyla ilgilenen araştırmacılar için gözönünde bulundurulması gereken hususlar hakkında açık ve önemli bir örnek teşkil eder.

Câhız'ın, mevzubahis edilen kesimler için vermiş olduğu hükümler çok ağır olmakla birlikte, reddiye niteliğindeki risalesinde, bu hükümlerin mutezilenin ulaşmış olduğu prensipler ışığında verilmiş olduğu açıkça görülecektir. Ancak o dönemlerde gelişen ve meydana gelen hadiselerin böyle aşırı yorumlara kapı araladığı da bir gerçektir. Burada, bir başka çalışmaya konu olabilecek bir soruyu da sormadan geçmemek lazımdır. Acaba Câhız, geçmişle ilgili bu tavrını ve Emevî idarecileriyle ilgili koyduğu ölçüleri kendi dönemindeki yöneticiler için de uygulamış mıdır? Risaleden de anlaşılacağı üzere Câhız'da bu tavır sözkonusu değildir. Muasırı olduğu Abbasî halifelerinin eğlence hayatlarını kendi yazdığı *et-Tâc fî Ah-lâki'l-Mulûk* adlı eserinde anlatırken, onlar için Emevîlere yönelttiği tenkid ve suçlamalara benzer tavır sergilememektedir.

Câhız'ın edebî bir uslûpla kaleme aldığı bu risalede dikkatimize sunduğu bazı hususlar mevcuttur. Öncelikle Cahiliyye dönemi-nin kirli hayatından ve düşmanlıklarından kurtulup, İslâmın birleş-

tirici potasında kaynaşan insanların Hz. Peygamber (S.A.V.), Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminin ilk altı yılından sonra, kitap ve sünnet'ten, sahih tevhid anlayışından uzaklaşma neticesinde parçalandıklarını, çeşitli görüşlere ayrıldıklarını belirtir. Bu parçalanma insanın dinî ve sosyal hayatındaki bozulmayla paralel olarak gelişmiş, her iki alandaki dejenerasyon toplumun kamplara ayrılması neticesini doğurmuştur. Ona göre fena işler, bid'atler insanı Allah'a itaatten alıkoyan hususlar, haset, haksızlık ve adam kayırma gibi nedenler toplumsal tevhide bozmuş, Kur'an ve sünnet'ten uzaklaşılmasına zemin hazırlamıştır.

Müellif, "ne olduysa Osman (R.A.)nın öldürülmesiyle oldu" diyerek fitne ve fesadın başlangıcını bu elim hadise ile başlatır. Bırakın halifeyi, fasık bir kimsenin -ona göre büyük günah işleyen- öldürülmesinin (irtidat olayı, evli iken zina etme, kasten bir mü'mini öldürme ve topluma karşı saldırı=Terörizm gibi hususlar hariç) dahi caiz olmadığını belirtir. Osman (R.A.)'ın, anısına saygıyla yaklaşmakla birlikte onun katlinde, muhaliflerin ve katillerin iddia ve ithamlarını haklı kılarcasına bir görüntü sergilemesinin, gerçeği kendilerine ve topluma anlatamamasının da rolü olduğunu belirtir. Ensar ve Muhacirînin gözleri önünde meydana gelen bu hadisede, ona yardımcı olmayıp yüzüstü bırakanları, onun makamına göz dikenleri hatalı bulur, ancak katilleri ve yardımcılarını toplumda maksatlı olarak fitne çıkarmakla suçlar, onların dalalette ve adaletsiz olduklarına inanır.

Cemel, Sıffin, Nehrevan, Hz. Ali'nin öldürülmesi gibi bir dizi fitneden sonra, Hz. Hasan'ın da Iraklı askerlerin durumuna bakarak iktidarı bırakmak zorunda kaldığını, bunun üzerine Muaviye'nin iktidarı ele geçirip bir de bu yıla birlik yılı anlamına gelen "Âmu'l-Cemâa" adını verdiğini belirterek gerçekte ise asla böyle birşey olmadığını, zorbalık ve fırkalaşmanın olduğunu, üstelik hilafet kurumunun Kisrâ'lık ve Kayser'lik gibi saltanata dönüştürüldüğünü, bunun da açıkça İslâma ters bir iş olduğunu açıklar.

Câhız, risalesinde bu noktadan itibaren Muaviye ve Emevîlere karşı daha da sertleşir. Muaviye'nin ve ondan sonraki Emevîlerin kitap ve sünneti inkar anlamına gelen uygulamaları sebebiyle küfre düştiklerini, kafir olduklarını belirtir. Onları savunan ve onlara kötü isnadlarda bulunulmasına karşı olan Nabite ehli de Emevîler gibi küfre düşmüşlerdir. Zira Câhız, Emevîlere uyan, onları tekfirden

kaçınan, onların küfrüne ortak olur der ve "...sizden kim onları dost edinirse o onlardandır..." (Maide 51) mealindeki âyeti görüşüne temel olarak zikreder.

Câhız'a göre Emevîlerin küfre düşmelerine sebep olan hususlar kısaca şunlardır:

- a- Kur'an ve Sünnet anlayışından uzaklaşmaları, hatta onları reddetmeleri,
- b- Hilafetten ayrılarak Kayser'lik ve Kisrâ'lık sistemine benzer bir idarî yapılanmaya gitmeleri,
- c- Haram olan hususların helâl sayılması,
- d- Devlet malının haksız olarak dağıtılması ve suistimallere göz yumulması,
- e- Kâbe'ye, Mekke'ye ve Medine'ye saldırılması,
- f- Hz. Hüseyin'in aile efradıyla birlikte öldürülmesi,
- g- Ehl-i Beyt'e ve bazı sahabîlere zulmetmeleri, eza ve cefada bulunmaları,
- h- Ma'siyetleri işlemeyi adet haline getirmeleri,
- ı- Dinî vecibeleri hafife almaları ve değiştirmeleri,
- i- Mutlak Kader ve Mutlak Cebr inancını benimsemeleri,
- k- Asabiye temeline dayalı bir siyaset takip etmeleri gibi.

Kelamî tartışmalardan da bahseden Câhız, yine temelinde siyaset yatan bu görüşlere ilgi duymaları sebebiyle Abbasî idarecilerine övgüde bulunarak risalesini bitirir.

Ondört asırlık İslâm kültür tarihi mirası, aşırısıyla-mutediliyle bu tür farklı yorumlara şahitlik eden eserlerle doludur. Sağlıklı çalışmalarla, geçmişle ilgili doğruya yakın görüşlere ulaşabilmek için, farklı düşünce ekollerinin tarihe bakış açılarını tesbit etmek, farklı yaklaşımların eserlere tesir oranlarını araştırmak, tarihçiler için en büyük görevdir.

Tarihten ders alınmadığına, yine tarihin her sayfası şahitlik etmektedir. Bunca fırkanın olması ise asla kaderimiz değildir. Halbuki Yüce Allah, "Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiç bir ilişkin yoktur. Onların işi allah'a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını haber verecektir" (En'am 159) buyurmuş ve uyarıların en güzelini yapmıştır.

Emevî risalesinin önemini, Câhız'la ilgili malumatı, Mutezile ve diğer mezheplerin ortaya çıkışını hazırlayan olaylar ve platformu, diğerlerinde olduğu gibi Mutezilenin de siyasî menşe'li tartışmalardan kalkarak ulaşmış olduğu ana prensipleri kısaca belirtmiş olduk. Şimdi asıl konu olan Câhız'ın Emevîleri ve onların döneminde meydana gelen hadiseleri kendi inanç esasları çerçevesinde değerlendirmesini tercümesini vereceğimiz risalesinde göreceğiz.

CÂHİZ'IN BENÎ ÜMEYYE RİSALESİ*

Câhız diyor ki;

Allah uzun ömür versin, sana olan nimetini ve kerametini tamamlasın.

Allah işlerini kolay yetirsin. İslam ümmeti cahiliyyetten kurtulup müslüman olduktan sonra çeşitli tabakalara ve muhtelif sınıflara ayrıldı.

Birinci tabaka; Resulullah (S.A.V.), Ebû Bekr, Ömer (R.A.) dönemiyle Osman (R.A.) döneminin ilk altı senesidir. Onlar sahih tevhid anlayışlarıyla Kitap ve Sünnet üzerinde samimi bir şekilde söz birliği etmişlerdir. O zaman (müslümanlar arasında) kötü işler, bid'atlar, insanı Allah'a taatten alıkoyacak şeyler, haset, haksız ve adam kayırma yoktu. Ne olduysa Osman (R.A.)'ın öldürülmesiyle oldu. Saldırganlar onu silah ve zor kullanarak öldürdüler. Mızrak ucuyla karnını deştiler, şah damarını sivri uçlu oklarıyla parçaladılar. Kendisine savunma imkânı tanımaksızın başını kasten yardılar. Halbuki Osman (R.A.) daha önceden şehadet getirenin, namaz kılanın, helâl kesilmiş et yiyenin öldürülmesinin hangi sebeplerle caiz olacağını kendilerine bildirmişti. Buna rağmen onlar, huzurunda onun hanımlarını dövdüler. Naile, saldırganların azmini kırmak ve onları durdurmak için yüzündeki örtüyü açmış, eteğini yukarı kaldırmıştı, Osman'ı eliyle korumaya çalışıyordu. Saldırganlar yine de onun mahremiyetine saldırdılar, hatta bu arada Naile'nin iki parmağını da kopardılar.

Saldırganlar Osman'ı öldürmekle yetinmeyip, cesedini tepelediler. Cesedini çıplak vaziyette sürükleyerek bir mezbeleliğe attılar. Halbuki Rasulullah (S.A.V.) onu kızlarına denk görmüş ve evlendirmişti. Saldırganlar (böyle bir kimseye) ona hakaretler etmişler,

*. Bu risalenin Arapça metni, Makrizî'nin "*en-Nizâ ve'l-Tehâsüm fi mâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*" adlı eserinin, Hüseyin Münis tarafından tahkik edilen ve 1984 yılında, Kahire'de Dârü'l-Meârifce basılan nüshasının sonunda neşredilmiştir.

karşı koyup direnmesine rağmen onu aç ve susuz bırakmışlar ve şiddetli muhasaraya tabi tutmuşlardı.

Bu ümmetin bir kölesinin bile öldürülemeyeceğine, milletin malı olan bir kumaşla bir yaralının dahi tedavi edilemeyeceğine, fasık'ın kanının -helak sebebi olduğu için dinden dönmüşlerin yahut evlendikten sonra zina edenlerin, yahut kasten bir mümini öldürenlerin, veyahut kılıcıyla insanlara saldıranların kanları hariç olmak üzere- mümin kanı gibi haram olduğuna ittifak edilmesine rağmen, işte bütün bunlara rağmen onun ve zevcelerinin mahremiyetini çiğnediler ve bütün bunları o odasındaki mihrabında oturup Kur'an okurken yaptılar (Herhalde bundan sonra), muvahhid bir kimsenin bu sıfatta ve halde olan birisini öldürmeye yönelmesi asla görülme-yecektir.

Şüphesiz Osman'ın kanını akıttılar. Kanın köpüğü uçuşmamış, cesedin çırpınması dinmemişti, hareketi kesilmemişti, ama onun canını almak isteyenler halâ yorulmamıştı. Allah velisi olduğu kulun kanını yerde koyar mı? Suçluları cezasız bırakır mı?

Yahya b. Zekeriya (A.S.)'ın öldürülmesinden sonra böyle bir öldürme olayı ve kan akıtanların (yakalanıp) öldürüldüğünü işitmedik. Kan dökenler Osman (R.A.)'ın kanında olduğu gibi düşmanlıklarına ve arzuladıkları sonuca ulaştılar.

Osman (R.A.)'ın katline karışanların kendisini muaheze etmelerinde; onun insanlara halife olmasının, kisası yerine getirmesinin, araziden, bahçelerden ve diğer mallardan bir kısmını satıp geride kalanlarını hazineye tutmasının, öldürüldüğünde katillerin bunu hissetmeyip sanki onların iddia ve itham ettiklerini yapmış gibi olmasının da rolü oldu. Bütün bunlar muhacirînin, selefî, ensarın ve tabîînin ileri gelenlerinin gözleri önünde cereyan etti.

Fakat insanlar bölük bölük olmuşlar, belirgin bir şekilde gruplaşmışlardı. Boş konuşan, kendi yakınlarına yardım eden, yardımını esirgeyen gibi. Çaresiz olanlar kalbiyle yardımda bulunuyor ve iyi niyetiyle itaat etmeye çalışıyor. Bu konuda şüphemiz ve endişemiz onu, yardım etmeden yüzüstü bırakanlarda ve kendisindedir. Bunun yanı sıra onu azledip yerine geçmek isteyenlerde de şüphemiz vardır. Onun katili, onun katiline yardımcı olanlar ve bunu isteyenlerin dalalette olduğuna, adaletsiz olduklarında şüphe yoktur.

Üstelik, gerek kötü anlayış (yorumlama) yönünden gerekse kasten fitne açısından bu olanlar fucûrdan başka bir şey değildir.

Bundan sonra fitneler; Cemel, Sıffîn, Nehrevan ve Nehrevan harbinden önce Zâbüka günü gibi hârppler -ki bu Zâbüka gününde Osman b. Huneyf esir alındı, Hakîm b. Cebele öldürüldü- Ali b. Ebî Talib (R.A.)'in en yakın arkadaşlarının öldürülmesine kadar zincirleme olarak devam etti. Allah onu şهادetle nimetlendirsın, katilini de ateş ve lanetle cezalandırsın.

Bu olaylar Hasan (A.S.)'in askerlerindeki disiplinsizliği, onların babasına karşı gelip sık sık karar değiştirdiklerini ve arkadaşlarının dağılmasını bilip gördükten sonra savaşları bırakıp işlerden el çekmesine kadar devam etti. İşte o zaman Muaviye iktidarı ele geçirdi. Muaviye, birlik yılı diye isimlendirilen "Âmu'l-Cemâa"da, muhacirîn ve ensardan oluşan müslüman toplum ve şurâ üyelerinden geride kalan kimseler üzerinde hakimiyetini kurdu. Aslında bu yıl birlik yılı falan olmadı, bilakis bu yıl insanların fırkalara ayrıldığı, kahr'ın, zorbalığın ve galebe'nin yaşandığı bir yıl oldu. Öyleki bu yılda imamet Kısra saltanatına, hilafet Kayser zorbalığına dönüştü. Bunu en büyük dalalet ve fîsk olarak da saymadılar.

Anlattığımız bu ma'siyet, Rasulullah (S.A.V.)'in davasını ve hükmünü açık bir şekilde red ve inkar ederek, çocuğun nesebi fahişe kadınla ilgili hükümlerin inkâr edilmesiyle aynı minval üzere devam edip gitti. Ümmet'in, Sümeyye'nin Ebû Süfyan'ın karısı olmadığı hususunda, metresi olduğunda açık ittifakı vardı. Bu olay onu facir hükmünden kâfir hükmüne soktu.

Uygulanmakta olan sünneti, yaygın olan uygulamayı ve temel ahkamı terkederek, yakınlık ve tavassuta itibar etmek suretiyle hadlerin uygulanılmaması, arzusuna göre yöneticiler seçilmesi, fey'in istediklerine dağıtılması, hafif meşreb Yezid'e biat edilmesi, Mısır'ın haracının Amr b. el-As'a yedirilmesi ve Hucr b. Adiy'in katledilmesiyle bile yetinmedi.

Tekfir konusunda gerçekleşen husus kitab ve sünneti inkâr etmektir. Zira sünnet de kitab gibidir. Onun destekleyicisi ve açıklayıcısıdır. Ancak onlardan birisi yani kitab daha büyük ve inkârı halinde de kıyamet gününde azabı çok daha şiddetlidir. İşte bu, ümmetin içine düştüğü ilk küfürdür. Üstelik bu ancak imamet ve hilafet iddiasında olanlarda olmuştur. Bununla birlikte bu asrın ehlerinden olan birçok kimse onun (Muaviye'nin) ikfarını terketmekle

küfre düşmüşlerdir. Bu konuda zamanımızda ortaya çıkan **Nabite** isimli bir grup da onlara destek verdiler ve "Muaviye'ye sövmeyin, çünkü o Peygamber (S.A.V.)'le arkadaşlık yapmıştır. Ona sövmek bid'attır, kim ona buğzederse sünnete aykırı iş yapmış olur". Ben de iddia ediyorum ki asıl sünnet olan, sünneti inkar edenin "berî" olduğunu söylemeyi terk etmektir.

Sonra onun oğlu; valileri ve adamları, bilahere Mekke'ye saldırdı, Kâbe'nin mancınıkla taşa tutulması, Medine'nin herşeyinin mübah sayılıp saldırıya uğraması ve Hüseyin (A.S.)'in ehlinden birçok kimseyle öldürülmesi, onun küfrünü gerektiren hususlardır -ki onlar (ehl-i beyt) karanlığı aydınlatan ışıık ve İslamın direkleriydiler-. Hüseyin kendiliğinden adamlarını dağıtmaya, ailesine dönmeye veya yeryüzünde hiçbir kimsenin tanımadığı bir yere, ya da kendisine emredilen bir yere gitmeye razı olduğu halde onu öldürmekte ısrar ettiler ve onların hükmünü kabul etmeye zorladılar. Bir insanın kendisini öldürmesiyle düşmana teslim olması ve bu iki ölüm şekli arasında muhayyer bırakılmasında düşmanın kan görüp kinini dindirmesi bakımından bir fark yoktur. Yoksa Hüseyin'in öldürülmesini küfür saymadılar mı? Medine'ye ve onun mahremiyetine tecavüzü huccet olarak saymıyorlar mı? Öyleyse Kâbe'nin taşlanması ve müslümanların kiblesi olan Beytül-Harem'in yıkılması hususunda ne dersiniz? Eğer bunu kastetmediler, sadece oraya sığınan ve onların duvarlarıyla kendilerini koruyanları kastettiler dersiniz, teslim oluncaya kadar onların beyt'te muhasara edilmesi beyt'in hakkı ve hürmetinden değil miydi. Ayakları altındaki topraktan başka birşeyi kalmamış adamın geride nesi kalmıştır?

1. Nabite: lugatte; ortaya çıkan yeni bir nesil anlamındadır. İstilahta ise Mutezile (cemaati) ve mezheplerine, Aleviler ve görüşlerine olduğu gibi Abbasilere ve siyasetlerine de muhalif bir mevkide yer alan ve Milâdî 9/Hicri 3. asırda zuhûr etmeye başlayan yeni bir cemaate delalet için kullanılır. Nabite topluluğu Emevî iktidarını, özellikle de Muaviye b. Ebî Süfyân'ın iktidarını muasırlarına karşı kendilerine bayrak edindiler. Nabite topluluğunun zuhuru Emevî hakimiyetinin kalesi olan Şam'da meydana gelmekle kalmadı, bilâkis Irak'a da yayıldı. Me'mun ve Mu'tezid'in minberlerden Emevîleri ve Muaviye'yi lânetleme emirleri, Şia'nın bu işten istifade etmesinden korkularak yerine getirilmedi.

Muaviye ve Emevîlerin faziletleri hakkında rivayet edilen hadisler, Abbasilere karşı oluşun biçimlerinden ve görüşlerinden biridir. Musa b. Ubeydullah b. Hakan, Yahya b. Galip ve Tağlib'in kölesi diye bilinen Ebû Ömer ez-Zâhid bu rivayetleriyle biliniyorlardı. Nabite, Sünnî mezhep ve fırkalarından biri olup, Kelâm ve Mantık'a dayanıyor ve Mutezile'nin fikrî tesirini azaltmaya çalışıyordu. Halktan da büyük bir kesimin desteğini kazanmışlardı. Bunun için bu mücadele daha önceden olduğu gibi Mutezile ile gelenekçi muhaddis ve fakihler arasındaki çekişme olarak değerlendirilemez. Bilâkis bu mücadele, Mutezile mütekellimleriyle, Mutezile düşmanı mütekellimler arasında geçmiştir. Nabite ve Emevî sempatisi grupları o zamanlarda İran'da yayılmış, Yezid ve Muaviye'yi kutsayacak kadar ileri gitmişlerdir. Câhız, geçici bir dönem de olsa ileri derecede aşırılığa kaçan bu Nabite hakkında söz konusu risalesini yazmıştır. Bkz. el-Faruk, *el-Abbasiyyân el-Evâil*, I 137 (2. baskı Bağdad 1977). Ayrıca 98, 102, 302, 308.

Söylenmesi şirk, darb-ı mesel haline getirilmesi küfür olan, onun hakkında söylenmiş bulunan şiirlerin² iyi bir yapıt olduklarını sanmıyorum. Hüseyin (A.S.)'in dişleri arasında sopa gezdirilmesi, Peygamber (S.A.V.)'in kızları başları açık, eğersiz ve zor binilen develer sırtında dolaştırılması ve bulûğ çağına erip ermediği hakkındaki şüphelerini gidermek için Ali b. Hüseyin'in avret mahallinin açılmasına ne dersiniz ve bunları nasıl yaparsınız? Eğer onun bulûğ çağına ulaştığını görselerdi öldüreceklerdi. Onun balığ olmadığını görünce, müslüman ordu komutanının müşrik çocuklarına yaptıkları gibi, onu dolaştırıp teşhir ettiler. Ubeydullah b. Ziyad'ın kardeşlerine ve adamlarına "bırakın beni, onu öldüreyim, çünkü o bu neslin kalıntısıdır ve bu asrı onunla bitirip, bu hastalığı yok edeyim ve de bu maddenin sonunu keseyim" sözüne ne dersiniz?

Bu sertlik bize neyi gösteriyor, onları öldürmekle kendilerini tatmin ettikten ve maksatlarına ulaştıktan sonra bu kabalık, bu sertlik niye söyleyin bakalım? Bu yapılanlar, kötü görüş beslemeye, buğza, kin ve nifaka, şüpheli yakîn ve sahte imana mı dalalet ediyor, yoksa ihlasa, Sevgili Peygamberimiz ve âline olan sevgiye ve hakkını muhafaza etmeye, temiz kalbe ve iyi niyete mi delalet ediyor?

Konu anlattığımız gibiyse, bu fiske ve dalaletten başka birşey değildir ki bu da onun için çok düşük bir mevkidir. Zira fasık mel'undur, laneti hak eden kimseye lanet etmeyi nehyeden de mel'undur.

Asrımızda ortaya çıkan bir grup insan (Nabite) kötü yöneticilere sövmek fitnedir, zalimlere lanet etmek bid'attir diye iddia ediyorlar. Ancak onlar (kişileri) isimleriyle (şöhretleriyle), mevkileriyle, yakınlıklarıyla değerlendiriyorlar. Tebeayı korkutup düşmanlar emniyet içinde oluyorsa, devleti arzularına göre ve iltimasla idare ediyorlarsa, ümmeti hiçe sayıp zorbalık gösteriyorlarsa, reaya devlete güvenmiyor, devlette onları eziyorsa bu da küfre ve dalaletten inkara götürüyorsa, onları suçlayıp sövmeyen kimseler inkardan da öte daha bir dalalettedirler.

Üstelik öldürmekten dolayı kafir ismini hak edenler, Kâbe'yi yıkmak ve sünneti reddetmekten dolayı kâfir ismini kazananlar gibi, bu da Allah'ı mahlûklarına benzetmekten dolayı kâfir ismini hak

2. İbnu'z-Zubâr'ın Uhud savaşıyla ilgili söylediği ve sonraki sayfalarda gelecek olan şiiri.

edenler gibi, teşbihle küfrü hak edende zulümden dolayı kafir ismini hak edenler gibi değildir. Hatta bu yönden Nabite Yezid ve Yezid'in babasından, İbn Ziyad ve onun babasından daha ileri bir küfre düşmüşlerdir.

Eğer İbn Zubâ'rî'nin söylediği şu mısraları Yezid doğruluyorsa;

- Keşke Bedir'deki atalarım mızrakların vuruşundan korkan Hazrec'in korkusuna şahit olsalardı,
- Kendilerine güvenip sevinç çılgınları atarlardı ve sonra da sorma ey Yezid,
- Onların ileri gelenlerini öldürdük, Bedir ile tarttık, eşit geldi diyeceklerdi.

Nabite'nin, Allah'a isnad ettikleri zulüm ve onu mahlûkatına benzetmeleri bundan daha büyük ve daha kesin bir küfürdür. Ayrıca onlar kasten veya şüpheyile bir mümini öldürenin mel'un olduğu hususunda ittifak etmişlerdi. Ancak onlar katil; zalim sultan veya asî emir ise ona sövmeyi, onu görevden azletmeyi, sürgün etmeyi ya da -salihleri korkutup, fakihleri öldürmeyi, fakirleri aç bırakmayı, çaresiz kimselere zulmetmeyi, ahkâmı askıya alıp sınırları kendi hallerinde bırakmayı, içki içip açıkça ahlaksızlık yapsa bile ayıplarını ortaya koymayı caiz görmemişlerdir.

Sonra Abdülmelik b. Mervan, oğlu Velid ve ikisinin de valileri olan Haccac ve Yezid b. Ebî Müslim Kâbe'yi yeniden yıkıp, Medine'ye saldırana kadar (Allah'ın koruduğu bazıları hariç) halk, kâh onlara karşı hoşnutsuzluk göstermeye, kâh onları idare etmeye bazan onlara yakınlık göstermeye, bazan da onlarla birlikte hareket etmeye devam edip gitti. Dolayısıyla onlar Kâbe'yi yıktılar, onun mahremiyetini çiğnediler, Vasıt kiblesini çevirdiler. Cuma namazını güneşin batmasına doğru ertelediler. Birisi "Allah'tan kork, namazı geciktirdin..." dese, onlar o adamı bu sözünden dolayı hiç çekinmeden öldürürlerdi. Onun bu sebepten dolayı öldürüldüğünün bilinmesi, inkarından daha kötüdür. Öyleyse nasıl oluyorda kul, (birşeyden) kötü bir amelinden dolayı kâfir sayılıyorsa ondan daha büyük birşeyden dolayı kafir sayılmıyor. Bazı salihler belki de halk arasında, yeryüzünde fesaddan nehyeden bir kısım insanın var olduğunu göstermek için, zalimlerin birkaçına öğüt verip kötü sonuçlarından sakındırılmışlar; Abdülmelik b. Mervan ve Haccac bu sebeplerden dolayı onları suçlayıp cezalandırmış ve onları öldürmüşlerdir. Dolayısıyla "onlar yaptıkları kötülüklerden vazgeçmi-

yorlardı"³ ve birbirlerini bu kötülüklerden men etmez hale gelmişlerdi.

Farzet ki kıblenin tahvili hata, Kâbe'nin yıkılması yanlıştı. Farzet ki çeşitli yönlerden rivayet ettikleri haberlere göre, kişinin kendi ehli içinde halife olması, kendilerine gönderilen Peygamber'den daha üstün bir makam olduğu iddiası da uydurma ve batıl olsun. Farzet ki müslümanlardan erkeklerin ellerine dövme, kadınların ellerine de nakış vurulması, hicret etmelerinden sonra onların köylerine geri çevrilmeleri, fakihlerin öldürülmesi, hidayet önderlerine sövülmesi, Rasulullah (S.A.V.)'in zürriyetine düşmanlık beslenilmesi küfür sayılmasın, Peki birisi Cuma olmak üzere üç vakit namazı birleştirip, onlardan ilkinin güneş duvarların tepesine gelip sarılaşıncaya kadar kılmaları hususunda ne dersiniz? Eğer bir müslüman itiraz etse kafası hemen kılıçla indirilir, sopayla dövülür, mızrakla vurulurdu. Birisi "Allah'tan kork, kuvvetliliğini gayri meşru şekilde elde ettin" dese, o kimsenin beyni göğsünün üzerinde dağıtılır ve cesedi ailesinin görebileceği bir yerde çarınha gerilirdi.

Bu kavmin, Allah'a karşı isyan içinde olmalarının, dini hafife almalarının, müslümanlara değer vermemelerinin ve hak yolunda olanları hiçe saymalarının isbatı, emirlerin Cuma günlerinde ve toplantılarında minberin üzerinde iken yiyip içmeleridir. Bu işleri Hasan b. Velce⁴, Osman'ın mevlası Târif, Haccac ve diğerleri yaptı ki bunların hepsi küfür idi. Günümüzün Nabite'sinin ve rafizîlerin küfürü bile buna ulaşamadı. Çünkü onların işledikleri küfür ile bunların ki arasında farklılık vardır.

İnsanlar kader konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir grup "Her şey Allah'ın kaza ve kaderiyledir" diyor, yine bir grup ta "Her şey kaza ve kaderledir ama ma'siyetler hariç" diyor. Onlardan hiç kimse, "Allah, babaları öfkeliendirmek için çocuklarına azab çektiyor, küfür ve iman körlük ve görme duygusu gibi insanda yaratılmış iki durumdur" demiyor. Onlardan bir grup ta "Allah görülür" derler ve bunun ötesine gitmezlerdi. Onunla teşbih anlaşılabileceğinden korkarlarsa "tecsimsiz, tasvirsiz olarak keyfiyetsiz bir şekilde görülür" derlerdi ki bunun sonucunda bu Nabite ortaya çıktı. Bu rafizîler "O'nun (Allah'ın) cismi vardır" diyerek ona suret ve sınır (tarif) getiriyorlardı. Kim Allah tasvirsiz ve tecsimsiz görülür derse onu tekfir ediyorlardı. Sonra onlardan çoğunluğu, "Allah'ın keliması güzel-

3. Maide, 79.

4. (Hubeyş b. Dulce olabilir).

dir, açıktır, kesin delildir diyerek Tevrat'ın Zebur, Zebur'un İncil, İncil'in Kur'an, Bakara'nın da Ali-İmran gibi olmadığını iddia ettiler. Bunun yanı sıra Allah'ü Tealâ Kur'an'ı telif edip Rasûlû'nün doğruluğuna kesin delil kıldı. Eğer (Peygamber) ona ilavede bulunmak isteseydi ilâve ederdi, eksiltmek isteseydi eksiltirdi, değiştirmek isteseydi değiştirirdi, hepsini nesh etmek isteseydi neshederdi. Ne var ki Allah Kur'an'ı ona peyderpey indirdi, tafsilatıyla açıkladı. Kur'an'ı Allah var etti. Peygamber (S.A.V.) kendisi, Kur'an'a herhangi bir mühadelede bulunmadı. Bütün bu niteliklere rağmen Allah'ın Kur'an'ı yaratmadığını iddia ediyorlardı. Bütün yaratılış sıfatlarını ona atfediyorlar, fakat yaratılış ismini ona vermiyorlardı.

Burada ilginç olan nokta Araplarda "halk" sözcüğü takdirin ta kendisini ifade eder. Şöyle şöyle yarattı dedikleri zaman yaptı denilmek istenmektedir. Bunun için Allah şöyle buyuruyor: "Yaratanların en güzeli"⁵, "Yalan uyduruyorsunuz"⁶, "...çamurdan kuş şeklinde birşey yaratıyor"⁷un manası yaptı, kıldı, takdir etti, indirdi, açıkladı ve ihdas etti anlamlarına gelir. "Yarattı" denilmesini kabul etmediler. Ancak "O'nu yarattı, takdir etmedi" yerine "O'nu takdir etti, yaratmadı" deselerdi o zaman onlar için tek bir yönden problem olurdu.

Yine ilginç olan bir nokta; onları Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia etmekten -onların iddialarından biri- alıkoyan husus, kendilerinden öncekilerden (böyle bir şey) duymamış olmalarıdır. Ancak onlar biliyorlar ki, kendilerinden öncekilerden onun mahluk olmadığına dair bir şey de işitmemişlerdi. Gerçi bu nokta mühim değil ama onlara göre Allah'ın kelamı (sözü), ses, karından parça parça harfler şeklinde, dil ve dudağı hareket ettirmekle çıktığı için, bu şekilde ve surette olan bir şey söz (kelam) değildir diye iddia ediyorlar. Biz Allah'ın sözünü onlar gibi bu şekil ve surette kabul etmediğimiz için "söz" değildir diyorlar. Görüşümüz onlara ters düştüğü için kendi sözümüzü kendimizin yaratmadığını iddia ediyorlar. Dolayısıyla Allah'ın sözü yaratansız oluyor. O zaman kendi sözümüzü yaratmamış oluyoruz. Açıkça söylememelerine rağmen sözümüz ile Allah'ın sözü arasında fark görmedikleri için böyle demek zorunda kaldılar. Onlar bunu kastediyorlardı.

Emevîler, Mervanîler, bunların valileri ve kafirliklerini söylemeyenlerin dışında, bu ümmetin hataları günah ve dalalet seviyesi-

5. Mü'minun, 14.

6. Ankebût, 17.

7. Maide, 110.

ne ulaşmamıştı. Ta ki Nabite ve onlara uyan avam ortaya çıkıncaya kadar. Dolayısıyla bu asırda Cebr ve Teşbih gibi küfürler yaygın hale geldi. Binaenaleyh bunların küfrü daha öncekilerin fasıklığından daha büyük küfür olmuştur. Onlara uyan, onları tekfirden kaçınan onların küfrüne ortak olur. Zira Allah "...Sizden kim onları dost edinirse o onlardandır..."⁸ buyurmuştur.

Allah Tealâ'nın haklı olanlara, yardım edip bağışlamasını, onların zayıflıklarını güçlendirmesini, azlıklarını çoğaltmasını niyaz ederim. Bu zor dönemde ve bozulan zamanda yöneticilerimiz, teşbih konusunda ileri gelenlerimizden daha hassas ve duyarlı hale geldiler, yani ne yapılması gerektiği hususunda, problemlerin çözümünde ileri gelenlerimizden daha iyi bilen kimseler oldular. İnsanlar fesada bulaştıklarında ve bid'atlerle amel ettiklerinde (yöneticilerimiz) onlara nasihatlerde bulundular. Sonra insanlar bu fesad ve bidatlere, milletleri helak eden asabiyyeti, dini ve dünyayı bozan hamıyyeti eklediler ki bu da Şuubiye mezhebinden Acemlerin yaptıkları ve kendilerini Arapların ve Acemlerin üstünde gören Mevalîlerin halidir. Dolayısıyla Mevalîden "Nacime" denilen bir grup ortaya çıktı. Onlar arasında çıkan ve Nabite adı verilen bir grupta şöyle iddia ediyordu: Bir mevlâ, mevlâ olması hasebiyle Arap olmuştur. Zira Peygamber (S.A.V.) bu konuda "Bir kavmin mevlâsı onlardandır" ve yine "Mevlâlık yakınlığı (bağı), neseb yakınlığı (bağı) gibidir, satılmaz, hibe edilmez" şeklinde konuşmuştur. Birisi de, Peygamberlik ve Mülk (iktidar) Acemlerin elinde olduğu dönemde, onların Araplardan üstün olduklarını biliyoruz, ancak bunlar Arapların eline geçince Araplar onlardan daha üstün oldu, demiştir.

Dediler ki; Biz Mevalî topluluğu, Acemlikteki eski halimizle Araplardan daha üstün idik. Şimdi ise araplar içindeki eski halimizle Acemlerden daha üstünüz. Yani Acemler şimdi değil, eski dönemlerde, Araplarda eski dönemlerde değil şimdilerde üstündürler. Biz de iki önemli haslet vardır ki iki haslet sahibi bir haslet sahibinden daha üstündür.

Allah Teâlâ, Araplara mevlâ olması hasebiyle Acemi Arap kılmıştır. Tıpkı Arapları Kureyşlilere müttetik olmaları dolayısıyla Kureyşli kıldığı gibi. İsmail'i de Acem iken bilâhere onu Arap kılmıştır. Peygamber (S.A.V.)'in şu sözü, "Şüphesiz İsmail Arap idi" olmasaydı, bizde Acemden başka bir ırk olmayacaktık. Çünkü

Arap, Acem olmadığı gibi Acem de Arap olmuyor. Ancak Peygamber (S.A.V.)'in sözüyle İsmail'in Acem iken Allah'ın onu Araplaştırdığını biliyoruz. Aynı şekilde; "Kavmin mevlâsı onlardandır" ve "velâ yakınlıktır" sözlerinde de aynı husus söz konusudur.

Dediler ki; Allah Tealâ İbrahim (A.S.)'i kendi zürriyetinden olmayanlara kendi zürriyetindenmiş gibi baba kılmıştır. Peygamber (S.A.V.)'in eşlerini, onlardan hiçbirini doğurmamalarına rağmen müminlere anne kılmıştır Kendi çocuğu olmamasına rağmen komşuyu ona baba yapmıştır ki, bizim yerinde zikrettiğimiz bu konuda söylenen çok söz vardır.

Ben burada öğrenmekle fesad iddia etmiyor, şerre kapı aralamıyorum, zira yeryüzünde öğrenenden başka kimse yoktur.

Azad etmenle şerefe nail olduğunu bilen kölenin senden daha üstün olduğunu ileri sürmesinden daha ağır birşey var mı?

Daha önce -Allah ömrünü uzatsın- Kahtan'ın üstünlüğü Adnan'ın fazileti ve Mevalîlerin fazilet ve noksanlık durumlarını yazıp; Allah Tealâ'nın onları Araplarla şerefli kıldığı hakkında kitaplar yazmıştım. Bu yazılanların onlar arasında kıstas, onların, lehine ve aleyhine olan noktaları gösteren yazılar olmasını dilerim.

Önce birinci cüz'ü sana göndermeyi düşünmüştüm, sonra senden izin alıp, direktif ve arzularını öğrendikten sonra göndermeyi uygun gördüm. Bu konudaki görüşün muvafık olur inşallah. Güven Allah'tandır.